

**Els primers segles
de l'ocupació
romana de l'illa de
Menorca:
continuitats i
ruptures en
l'àmbit rural**

Joan C. de Nicolás
Mascaró

Mayurqa
(2003), 29:
111-128

ELS PRIMERS SEGLES DE L'OCUPACIÓ ROMANA DE L'ILLA DE MENORCA: CONTINUÏTATS I RUPTURES EN L'ÀMBIT RURAL

Joan C. de Nicolás Mascaró

RESUMEN: Este artículo ofrece una reflexión y aportación de información sobre el proceso de romanización en el medio rural y en las relaciones comerciales que se producen en la isla de Menorca entre el final de la segunda guerra púnica y el siglo III dC. Se analiza la evolución de los poblados prehistóricos y particularmente del registro arqueológico de sus casas, de las prospecciones superficiales y de la información que proporcionan los pecios y fondeaderos, así como una nueva tipología de yacimientos costeros en los que probablemente se produce el intercambio comercial.

PALABRAS CLAVE: Menorca, restos romanos, casa talaiòtica, comercio púnico y romano, aculturación.

ABSTRACT: This paper offers a reflection and contribution of information on the process of romanization in rural areas and in the commercial relations that took place in the island of Minorca between the end of the Second Punic War and the IIIrd. cent. AD. The evolution of prehistoric villages and particularly of the archaeological registry of its houses, of the surface prospections and the information that provide the wreckages and anchorages is analyzed as well as a new typology of coastal sites in which probably the commercial interchange took place.

KEY WORDS: Menorca, Roman remains, Talaiotic house, Punic and Roman trade, acculturation.

L'historiador britànic Keith Hopkins, en una breu però rigorosa reflexió sobre la Romanització, proposa un model genèric de la manera com s'administrà l'Imperi i les forces que generaren els processos d'assimilació, integració, canvi i oposició, tot considerant aquest fenomen com a part d'un procés més ample d'adaptació recíproca entre conqueridors i conquerits. El model de Hopkins es basa en vuit factors: les dimensions de l'Imperi, la pau o l'estabilitat, la dispersió de la població segons els baixos rendiments agrícoles, la facilitat de les comunicacions i les baixes despeses del transport marítim, el desenvolupament de la urbanització, l'estabilitat de la monarquia amb una aristocràcia dèbil i una *plebs* sense drets cívics, les suaus imposicions fiscals, que arribaren a crear un determinat nivell d'integració econòmica mitjançant l'adopció generalitzada del sistema monetari, i la integració cultural dels grups socials més afavorits mitjançant l'escriptura o la cultura literària, que arribaria a ser fonamental per a l'arrelament d'una nova religió que s'imposaria finalment a tot l'Imperi.¹

¹ HOPKINS, K. «La Romanización: asimilación, cambio y resistencia», BLÁZQUEZ, J. M.; ALVAR, J. (eds.) *La Romanización en Occidente*, Madrid 1996, pàgs. 15-43.

En aquesta aportació presentarem algunes dades noves sobre alguns dels factors que esmentava Hopkins per tal d'avaluar el procés de romanització, referit en aquest cas a l'illa de Menorca. Tractarem particularment de la presència romana en l'àmbit rural d'ençà de l'evolució dels assentaments talaiòtics i també de la informació que proporcionen les restes de la cultura material, tant dels jaciments de l'interior de l'illa com dels derelictes i fondejadors del litoral, que ens poden ajudar, segons pensam, a perfilar afirmacions generalistes que ja són tòpiques a l'hora d'esmentar la continuïtat del poblament illenc al llarg dels més de vuit segles d'implantació romana.

Intentarem deduir que és el que es trenca i el que continua en el medi rural i en la qüestió de les relacions exteriors, i ens fixam uns terminis cronològics que van des del final de la segona guerra púnica fins als primers decennis del segle III.

Cal fer, en primer lloc, alguns breus comentaris de tipus general. Les Balears i les Pitiüses entren molt tardanament en l'esfera romana en relació amb tots els altres territoris del seu entorn geogràfic. Les causes que motivaren aquest fet, la conquesta romana del 123 aC, la colonització inicial, la fundació de *Palma* i *Pollentia* a Mallorca i la problemàtica diversa de l'origen i el desenvolupament de les altres ciutats mallorquines, menorquines i d'*Ebusus*, i de les elits urbanes que protagonitzaren, almenys aparentment, la implantació lenta però progressiva del nou sistema cultural, han generat moltes visions de conjunt i estudis concrets que es basen en les fonts escrites, literàries i epigràfiques, sense deixar de banda les cada vegada més nombroses aportacions de l'arqueologia. Els recents treballs dels professors R. Zucca, E. García Ríaza i M^a. L. Sánchez León presenten de forma gairebé exhaustiva l'estat de la qüestió i amplies reculls bibliogràfics.²

A hores d'ara no és probable que surtin gaire textos literaris més de l'Antiguitat referits a les Balears i, per desgràcia, son rars els descobriments de nous textos epigràfics a les nostres illes. Per tant, de cara al futur, serà absolutament imprescindible que l'arqueologia ajudi a completar el coneixement de les comunitats illenques del passat. Pel que respecta a l'illa de Menorca, les seves dimensions reduïdes i l'existència d'un potencial d'informació arqueològica important sembla que haurien de ser condicions favorables per fer avenços més significatius en el coneixement del període romà, com en altres, però no ho han estat per diverses raons entre les quals no són les menys importants l'intens deteriorament del patrimoni arqueològic illenc i la manca d'investigacions ben plantejades als jaciments que poden, o podien, aportar més informació.

Pel que fa a la «qüestió romana» a Menorca, hi ha unanimitat entre els investigadors en reconèixer el canvi que representa la fundació o la transformació de les ciutats, l'adopció de la llengua llatina, el nou sistema jurídic i els nous cultes i, al cap i a la fi, una progressiva integració dels illencs en el procés de la romanització.

En relació amb l'ocupació del territori i l'explotació dels seus recursos es constata de forma generalitzada la continuïtat dels vells assentaments talaiòtics fins a època tardoromana amb petites transformacions edilícies, algunes de les quals comporten la utilització de nous materials i tècniques de construcció (maons, teules, *imbrices*, *opus signinum*, etc.), aportació de productes de la cultura material romana (molins fets de pedra volcànica, vidres, llànties, vaixel·la...), i una feble incorporació de figuretes del panteó romà, joies i rudimentàries inscripcions en llatí. També en ambients funeraris i de culte,

² ZUCCA, R. *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto il dominio romano*, Roma 1998. GARCÍA RIAZA, E.; SÁNCHEZ LEÓN, M^a. L. *Roma y la municipalización de las Baleares*, Palma de Mallorca 2000.

propis i característics de la cultura talaiòtica, se'n reconeix genèricament la reutilització tant a l'Alt com al Baix Imperi.³

Un dels exemples més valuosos d'aproximació provisional a la valoració de la presència rural romana en el camp de Menorca, referit al terme d'Alaior, el tenim com a conseqüència directa de les prospeccions realitzades entre 1988 i 1989 per fer la carta arqueològica d'aquest municipi. García-Argüelles, Gual i López assenyalen l'existència de materials romans en 64 dels 90 assentaments talaiòtics, mentre que les restes de cultura material púnica apareixen en 29 jaciments. Deixen ben clar, per altra banda, que no han trobat *villae* i que encara que una bona part dels poblats talaiòtics mostrin la presència romana, no es pot generalitzar per aquest fet el mateix grau de romanització i que és ben difícil esbrinar fins a quin punt l'ocupació del territori en època romana segueix les mateixes pautes d'èpoques anteriors o s'adapta als patrons de divisió de l'espai romans mitjançant centuriacions. També constaten la reutilització funerària d'un bon grapat dels hipogeus posttalaiòtics que presenten sepultures antropomorfes excavades al seu interior, a Cotaina d'en Carreres, sa Moleta, etc.⁴

Queda clar, doncs, que almenys dos terços dels jaciments talaiòtics no mostren evidències de materials púnics i en una tercera part no es detecten els romans. No es té present, però, que en gran part, molt probablement, les restes de cultura material púniques siguin contemporànies de les romanes i, encara més important, no es refereixen a la quantificació i la classificació cronològica de les ceràmiques recollides, el que no permet determinar com es desenvolupa el procés al llarg dels segles i amb quina intensitat, qüestions fonamentals, sobre les quals direm encara alguna cosa més en aquestes reflexions crítiques.

Tenim, per tant, ruptura o canvi radical en entorns urbans i a un nivell social, institucional, cultural i religiós d'ençà la conquesta romana i, sobretot, des del segle I dC i continuïsmes «generalitzats» en ambients rurals amb la pervivència dels poblats talaiòtics durant l'Alt i el Baix Imperi. Amb els mateixos arguments que tenim per afirmar això podem dir també que la situació esmentada es perllonga fins al final del món antic i es manté durant l'Alta i una bona part de la Baixa Edat Mitjana. Fa uns anys escrivíem, en un llibre poc conegut entre els arqueòlegs i els historiadors del món antic a les Balears, els comentaris següents: «Els vells poblats talaiòtics —per desgràcia no s'ha realitzat cap investigació exhaustiva que permetés avaluar en tota la seva extensió el nivell d'ocupació d'un sol assentament al llarg de tota la seva història— presenten evidències d'una continuïtat en la seva funció primigènia d'explotació agrícola i ramadera del territori durant els anys de colonització islàmica i també durant el període medieval cristià. Aquesta generalització s'ha de matisar, perquè també és evident que no tots els poblats talaiòtics foren reocupats ni tots els que permeten intuir aquest fenomen el visqueren amb la mateixa intensitat. A hores d'ara, a manca d'alguna investigació puntual i sistemàtica referida als àmbits rurals menorquins entre els segles IX i XIII, les úniques dades que permeten assegurar el que s'ha dit són les prospeccions superficials i les troballes aïllades de fragments de ceràmica i de monedes amb cronologia segura.

³ ZUCCA, R. *Insulae Baliares*, pàg. 162. GARCÍA RIAZA, E.; SÁNCHEZ LEÓN, M^a. L. *Municipalización*, pàg. 144, recollint la nombrosa bibliografia que generalitza sobre la qüestió, de la qual només destacarem l'article *Talaiot* de la TIR dedicat a la Terraconense i a les Balears: Unió Acadèmica Internacional, *Tabula Imperii Romani, Full K/J-31: Pyrénées Orientales-Baleares, Tarraco-Baliares*, GUITART I DUNRAN, J.; FATÁS CABEZA, G.; CEPAS PALANCA, A. (eds.). Madrid 1997, pàgs. 149-150.

⁴ GARCÍA-ARGÜELLES, A.; GUAL CERDÓ, J.; LÓPEZ PONS, A. «Aproximació a l'ocupació del territori a l'Antiguitat: el terme municipal d'Alaior», *Meloussa* 3, 1994, pàg. 23.

»És cert que el camp de Menorca ha rebut una forta pressió humana en diferents etapes històriques per una raó bàsica de subsistència de la població, que per diverses circumstàncies s'ha vist obligada a residir-hi i a viure dels recursos territorials. Això ha fet que les instal·lacions agrícoles i residencials de temps passats en el camp illenc hagin sofert contínues i persistents alteracions que molt sovint han esborrat qualsevol rastre anterior. Un exemple de tot això són els actuals "llocs", unitats bàsiques de residència i explotació del camp de Menorca fins fa molt poc temps, que en molts casos, que ara no podem descriure, ocupen exactament o aproximada la posició d'antics assentaments que han estat talaiòtics, romans, islàmics i medievals cristians i dels quals tot just només resten petits fragments de ceràmiques i altres restes de cultura material que ens poden informar fins a cert punt de la intensitat del fenomen de l'ocupació territorial però en cap cas de com eren les vivendes i les instal·lacions annexes de la població romanitzada, islamitzada o novament cristianitzada que colonitzà el territori i de molts altres aspectes de la vida econòmica, social i cultural que voldríem sebre.»⁵

Aquests comentaris deixen damunt la taula una qüestió que creiem important. No es pot resoldre el problema de la romanització rural de les Balears i, particularment la de Menorca, dient que els grans poblats o assentaments talaiòtics més petits van perviure durant l'Alt i el Baix Imperi, des de troballes esporàdiques més o menys significatives o prospeccions superficials poc sistemàtiques, amb valoracions cronològiques poc o gens precises dels materials recol·lectats, o també dels obtinguts fora de contextos estratigràfics durant l'excavació d'una sola unitat d'habitació, o un santuari o una altra infraestructura, la superfície de la qual només representa, potser, un 0,2 per cent del jaciment. Al meu entendre, el procés de romanització del camp de Menorca només es podrà considerar, de manera provisional, amb determinacions cronològiques precises i disposant de moltes dades o elements d'anàlisi que permetin valorar la intensitat del fenomen, mentre no es desenvolupin programes d'excavacions en extensió o projectes de prospecció superficial amb criteris ben definits.

Hem dit, però, que aquí es tractaria de veure què és el que queda i quines són les novetats en el camp de Menorca d'ençà la presència romana. Per això caldrà tenir present la poderosa influència comercial del món punicoebusità que farà de pont entre la vella i evolucionada cultura talaiòtica i la nova i experimentada civilització romana, estesa llavors per tot el món mediterrani que envolta les Balears i que s'arribarà a imposar també a les comunitats il·lenques.

I a més, serà necessari veure quina era la situació anterior, als segles anteriors a la conquesta, des que arriben a l'illa els primers productes procedents del món romà, al segle IV-III aC, representats per les àmfores vinàries grecoitàliques del model més antic i les primeres produccions de vaixel·la campaniana. Per aconseguir aquests objectius, i considerant la informació que tenim a l'abast, prendrem com a exemple l'anàlisi de la casa talaiòtica, perquè, a més de representar l'element estructural més característic del poblament talaiòtic, comença a ser, a hores d'ara, un dels elements més coneguts. Els registres arqueològics de les unitats d'habitació, quan s'excavin i/o es publiquin els resultats d'aquestes actuacions, aportaran dades segures sobre continuïtat o abandó i, particularment, la intensitat d'aquests processos i la seva cronologia, aspectes imprescindibles per valorar la vida útil dels assentaments.

⁵ NICOLÁS, J. C. DE. «Menorca: Dels Orígens al 1287», GOMILA, J. J. *Menorca, Guia d'arquitectura*, Maó 1998, pàgs. 23.

Analitzat el caire més «conservador» del projecte que tenim entre mans, seria d'interès observar l'evolució del poblament rural fins als primers decennis del segle III dC i el sorgiment de noves necessitats, tant pel que afecta la implantació territorial com l'aprofitament dels recursos i les connexions que es poden establir entre camp i ciutat i/o producció i consum. La informació arqueològica sobre aquestes qüestions és, per desgràcia, molt escassa. Utilitzarem aquí la informació que proporcionen algunes prospeccions publicades i les dades que aportaren les excavacions del magatzem portuari de s'Embarcador de Salairó (es Mercadal), estructures arquitectòniques molt malmeses, però que són gairebé úniques i permeten valorar alguns aspectes de l'economia i de la vida quotidiana a la Menorca rural de la segona meitat del segle I i de la primera meitat del segle II dC.

Finalment una valoració provisional de les novetats que aporta l'arqueologia submarina, tant pel que respecta als derelictes localitzats a les costes menorquines com als fondejadors documentats i els ports i embarcadors que s'han pogut descobrir, pot ajudar a obtindre una imatge aproximada de les relacions comercials dels illencs.

1. LA CASA TALAIÒTICA I L'OCUPACIÓ DEL TERRITORI ABANS DE LA CONQUESTA

Les prospeccions gairebé exhaustives que es van realitzar al camp de Menorca entre 1986 i 1990 per tal d'elaborar les cartes arqueològiques dels vuit municipis illencs, algunes endegades pels Ajuntaments i d'altres, posteriorment, per la Direcció General de Cultura del Govern Balear, no pretenien una anàlisi detallada de l'ocupació territorial, sinó més aviat obtindre informació sobre la localització precisa dels jaciments per tal de protegir-los i fer una primera avaluació de les característiques i cronologia. Aquestes prospeccions, les escasses excavacions publicades i els reculls d'informació dispersa mostren clarament que una gran proporció dels nombrosos assentaments talaiòtics que es localitzen al territori de Menorca, i de manera més intensa a la zona de migjorn, mostren evidències importants del comerç punicoebusità entre els segles IV i II aC, que aporta al mercat insular no solament els productes d'Eivissa, sinó també, subsidiàriament, els del nord d'Àfrica, els de la costa ibèrica i fins i tot en algun moment, els itàlics.⁶

Tot i que encara resta pendent el treball d'avaluar la intensitat i una major precisió cronològica del fenomen, la distribució dels assentaments i de les restes de cultura material fan pensar en una explotació ramadera d'un cert pes que fes possible l'intercanvi d'aquesta producció excedent amb tota mena d'objectes manufacturats, sobretot vaixel·la domèstica, i altres productes alimentaris que eren clarament deficitaris a l'illa: oli i vi. Aquest comerç serà el motor del desenvolupament socioeconòmic que motivarà l'existència de grans poblats talaiòtics, sovint amb murades que envolten el seu perímetre quasi urbà, i una allau de petites explotacions dependents. Això no vol dir que es constati una aculturació púnica i així ho pensen també altres investigadors.⁷ No es pot dir que hi hagi a hores d'ara ni un sol

⁶ Informació inèdita dipositada als Serveis d'Urbanisme dels Ajuntaments de Maó, es Castell, Ciutadella, Ferreries i es Mercadal i, també, amb les revisions posteriors, al Servei de Patrimoni del Consell Insular de Menorca. Moltes dades sobre la qüestió a NICOLÁS, J. C. DE. «Romanización de Menorca», MASCARÓ PASARIUS, J. (ed.) *Geografía e historia de Menorca*, IV, Ciutadella 1983, pàgs. 201-288 i a ORFILA PONS, M. «Arqueologia romana», *Enciclopèdia de Menorca*, VIII, Maó 1979, pàgs. 197-263.

⁷ GORNÉS, J. S.; GUAL, J.; LÓPEZ, A. «La colonització púnica a les Balears. Una visió crítica», *X Jornades d'Estudis Històrics Locals. La Prehistòria de les Illes de la Mediterrània Occidental*, Palma de Mallorca 1992, pàgs. 443-452; GUAL CERDÓ, J.; LÓPEZ PONS, A. «Prehistòria i Protohistòria de Menorca», *La Història de Ciutadella de Menorca a través dels fons ceràmics del Museu Municipal de Ciutadella*, Ciutadella 2000, pàg. 21.

assentament que es pugui definir com a púnic, de la mateixa manera que no es registren a Menorca, en moments anteriors, fundacions fenícies. El que resulta és que la societat autòctona dels segles IV-II aC gaudeix d'una situació econòmica més favorable i els poblats talaiòtics assolixen la màxima superfície.

Els elements edilicis que a hores d'ara aporten més informació sobre la continuïtat del poblament rural en els primers segles de presència romana són les unitats d'habitació dels grans poblats talaiòtics que per diverses circumstàncies han estat objecte d'una atenció preferent a les excavacions arqueològiques, tot i que aquestes actuacions s'han desenvolupat en els últims deu anys i encara no han estat adequadament publicades.

Des dels anys seixanta del segle passat, en què M. L. Serra valorà per primera vegada la casa talaiòtica després de les seves excavacions del grup de cases de Sant Vicenç d'Alcaidús (Alaior) i de la casa de planta circular de Torelló d'en Sintes (Maó), s'han excavat algunes cases talaiòtiques més a Torre d'en Galmés (Alaior), Binicalaf (Maó), Torellonet Vell (Maó), Trepucó (Maó), ses Talaies de n'Alzina (Ciutadella), Talatí de Dalt (Maó) i Biniparratx Petit (Sant Lluís), d'algunes de les quals s'han donat a conèixer dades provisionals i la planimetria.⁸ Aquests estudis preliminars han permès analitzar, almenys provisionalment, com s'estructura l'habitatge en els moments finals de la cultura talaiòtica, entre els segles III aC i I dC.

Les cases talaiòtiques tenen una planta gairebé circular i un pati central descobert entorn del qual s'estructuren les diverses parts de l'edifici. Hem calculat la superfície de quinze cases talaiòtiques: cinc de Sant Vicenç d'Alcaidús (Alaior), quatre de Sant Agustí (es Migjorn), una de Torelló (Maó), una de Trepucó (Maó), tres de Torre d'en Galmés (Alaior) i una de Biniparratx Petit (Sant Lluís), d'ençà les planimetries publicades, i la mitjana és de 130 m quadrats dels quals només 74 corresponen a l'espai interior, incloses les divisions internes. La casa talaiòtica de Biniparratx Petit, que hem pogut estudiar amb més detall a causa del seu trasllat als jardins de l'aeroport de Menorca, ens aporta les dades següents: 128 m quadrats de superfície inclòs el mur perimetral que delimita la unitat, 78 d'espai interior i 68 d'espai útil, deduïda la superfície que ocupen les divisions internes.

La porta, amb rebranques i llinda sovint monolítiques, dona accés al pati central on es localitzen la llar i una cisterna per a la recollida de les aigües pluvials. Ambdós equipaments ocupen angles del pati i no destorben la comunicació amb cada un dels compartiments radials, que tenien funcions ben definides que en alguns casos han pogut ser determinades per les excavacions. La planta de la casa de Biniparratx Petit (Sant Lluís), que és molt semblant a altres de Sant Vicenç (Alaior) o de Trepucó (Maó), ens permet ubicar un petit magatzem de queviures en contenidors ceràmics, dues cambres dormitori possiblement per a parelles, amb rebranques ben tallades per facilitar l'aïllament mitjançant portes fetes de fusta, una possible cambra dormitori comuna, més gran que les anteriors, utilitzable també per a diverses feines domèstiques i per a la higiene personal, i un àmbit amb porxada oberta al pati que podia servir per a la realització de diverses feines artesanes, com a magatzem d'estris agrícoles i, paral·lelament com a lloc de reunió on es desenvolupen activitats de relació com els àpats i les de lleure (Fig. 1).

La utilització d'aquest model de casa talaiòtica evolucionada que hem descrit fins ara es data entre els segles IV aC i el segle I dC en les unitats fins ara excavades. Algunes d'aquestes, com la casa número 2 del sector oriental de Talatí de Dalt (Maó), amb un

⁸ PLANTALAMOR, L. *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*, TMM 12, Maó 1991, pàgs. 422-475; NICOLÁS, J. C. DE. «Aeropuertos y arqueología. Casa prehistórica en el aeropuerto de Menorca», *Aena Arte* 3, Madrid 1996, pàgs. 46-49.

registre arqueològic caracteritzat per les àmfores ibèriques de boca plana B-3, àmfores eivissenques PE-16 o nord-africanes Mañà D, a més de vaixel·la campaniana i ebusitana, s'abandonen a finals del segle III o a tot estirar a principis del segle II aC. D'altres, com la casa número 1 de Biniparratx Petit (Sant Lluís), entorn del canvi d'era o poc després. En aquest cas la cultura material, més tardana, està integrada per les diverses variants de les àmfores itàliques Dressel 1, les àmfores ebusitanes PE-18 i PE-24, àmfores vinàries de la Tarraconense, sobretot del tipus Pascual 1, i les imitacions més tardanes de la vaixel·la campaniana i ebusitana, amb una notable presència de gots de parets fines i una molt reduïda mostra de sigil·lades itàliques. Similar quadre cronològic és aplicable a la zona d'hàbitat de la part meridional del poblat ja esmentat de Talatí de Dalt, on les excavacions han constatat una ocupació més intensa entre el segle III-II aC i el seu abandó a la primera meitat del segle I dC⁹ (Fig. 2).

2. EL CAMP A MENORCA ALS DOS PRIMERS SEGLES DE LA NOSTRA ERA

No cal suposar, pel que hem vist, que cap al canvi d'era s'abandonin totes les cases talaiòtiques. Moltes altres segur que van sobreviure molts anys més amb lleugeres o més radicals adaptacions. Aquestes adaptacions son ben visibles ja a la casa 1 de Biniparratx Petit, on murs rectes de pedra seca rectificquen espais útils o reaprofiten l'espai únic de la cambra hipòstila adossada a la casa per a la seva transformació en tres habitacles amb entrada independent. Similars adaptacions s'observen a les cases 1 i 2 de Torre d'en Galmés (Alaior), que, molt probablement, segueixen utilitzant-se fins al segle II o el III dC. A aquesta cronologia pertanyen una bona part de les ceràmiques exhumades per M. L. Serra a les excavacions de Sant Vicenç d'Alcaidús (Alaior), on per cert també excavà un espai rectangular amb sòl de *signinum* que, gairebé amb tota probabilitat, cal situar en el mateix moment. També és significatiu, en aquest context, esmentar el paviment de lloses de marès d'un espai tancat amb mur irregular de pedra seca que es construí dalt del talaiot de Binicalaf (Maó) o la més recent reestructuració del santuari conegut com a «monument 2» de So na Caçana (Alaior) amb paviment construït seguint els mateixos criteris tècnics i que se suposa datat cap al segle IV dC.¹⁰

Hem vist que les poques excavacions que s'han fet en els principals poblats, i que s'han donat a conèixer, permeten observar algunes reconstruccions, remodelacions i afegitons a les antigues estructures d'habitació, però això no representa un canvi significatiu derivat del procés de romanització, sinó més aviat una situació de continuïtat del poblament. De fet, la pervivència dels principals poblats talaiòtics en època romana es pot resseguir molt bé des del període republicà fins a l'època romana tardana i fins al final de l'ocupació bizantina si ens basam en les restes de cultura material que es poden datar en aquests períodes i que s'han localitzat fins ara en els vells assentaments. La valoració de la

⁹ Aquestes dades, inèdites fins ara, són producte de les excavacions que hem dirigit a Biniparratx Petit (Sant Lluís) el 1996; NICOLÁS, J. C. DE. *Excavació i trasllat de la casa talaiòtica de Biniparratxet (Aeroport de Menorca)*. (I) *Inventari de les restes de cultura material*. (II) *Inventari de les restes alimentàries*. (III) *Selecció gràfica*, document inèdit dipositat al Consell Insular de Menorca (1998), i a Talatí de Dalt (Maó) el 2002. Sobre les excavacions del sector meridional del poblat de Talatí (1997-2000) s'acaba de publicar un informe preliminar: JUAN, G.; PONS, J.; PONS, O.; LARA, C.; MARQUÉS, J.; ISBERT, F. «Talatí de Dalt (Maó, Menorca). Avenç dels resultats de les excavacions fetes entre 1997 i 2000», *BSAL* 58, 2002, pàg. 376.

¹⁰ PLANTALAMOR, L. *L'arquitectura prehistòrica*, pàg. 381.

intensitat i de la distribució espacial d'aquestes troballes és molt més interessant, però manquen dades significatives de prospeccions referides al conjunt o una part de l'illa, i ni tan sols s'ha excavat en extensió un sol jaciment arqueològic que pugui servir de paradigma. Això fa que ens haguem de moure en el món sempre perillós de les hipòtesis més o menys verificades.

Sabem per l'abandó d'algunes unitats d'habitació que almenys alguns poblats entren en un procés de pèrdua demogràfica que s'encetarà a finals del segle III aC probablement per causa d'esdeveniments relacionats amb la segona guerra púnica i que aquest procés s'intensificarà cap al canvi d'era, probablement en benefici de la concentració de la població a les noves *civitates*. Les inscripcions romanes que s'han localitzat a *Mago* i a *Iamo*, així com les necròpolis o possibles necròpolis urbanes de què hi ha constància es daten, sobretot, entre el segle I i el II dC. També la major part de les necròpolis rurals que s'han pogut detectar són d'aquesta època. Els treballs abans esmentats de Zucca i de García Riaza - Sánchez León es fan ressò d'aquest fet recollint, també, tota la bibliografia anterior.

De tota manera aquesta reducció de la superfície i de la població dels vells assentaments talaiòtics, que probablement fou prou important, no comportarà un abandó total del camp, sinó una major dispersió de la població rural en els hàbitats talaiòtics, grans i petits, i en una sèrie, cada vegada més nombrosa, de modestos assentaments rurals nous, fet que sens dubte marca un principi de trencament o ruptura en l'evolució de la dinàmica ocupacional del territori, però que ens sembla agosarat afirmar que «podrien haver estat concebuts com a senzilles viles a l'estil romà».¹¹

Novament ens falten dades per valorar la intensitat del poblament dispers i la seva cronologia en els dos primers segles després del canvi d'era i haurem de seguir fent conjectures generalistes. El que sabem per ara, en relació amb Menorca, és que no se segueixen les normes romanes d'organització i explotació territorial, ja que per ara no hi ha evidències de possibles centuriacions, ni s'adopta el sistema de repartiment i explotació territorial de les *villae*, però sí que es poden detectar assentaments talaiòtics amb ceràmiques romanes del segle I i II dC: Lluçmaçanes Gran (Maó), Torre Nova d'en Lozano (Ciutadella), etc., i assentaments amb restes de construccions que no tenen res a veure amb el món talaiòtic, a vegades de planta rectangular i amb paviments de *signinum* com els de Son Salamó i Algaiarens (Ciutadella), entre d'altres, que sovint tenen en el seu entorn molt proper grups de sepultures antropomorfes excavades a la roca que, com a més prest, es poden datar a l'Alt Imperi.¹² Altres jaciments només son detectables per deixalles superficials de cultura material característica: fragments de *tegulae*, àmfores i *dolia* —normalment de producció tarraconense—, vaixelles fines i ceràmica de cuina de producció itàlica i nord-africana, monedes, etc., alguns dels «fòssils» directors de la cronologia de l'ocupació romana en aquesta època i en aquesta part de l'Imperi. Aquest és el cas de jaciments encara inèdits com els de Biniatzen (es Migjorn), Alfavaret i Forma Vell (Maó), Biniancollet (Sant Lluís) i molts més dels quals només hi ha breus referències a les fitxes de les cartes arqueològiques a què ens hem referit més amunt.

¹¹ CAMPS EXTREMERA, A. «De la conquesta romana a l'època bizantina», *La historia de Ciutadella de Menorca a través dels fons ceràmics del Museu Municipal de Ciutadella*, Ciutadella 2000, pàg. 23. Vid. també les opinions d'ORFILA PONS, M. «Arqueologia romana», pàg. 245.

¹² NICOLÁS, J. C. DE. *Lluçmaçanes Gran, assentament prehistòric, romà i medieval*, Maó 1989, pàg. 28; ÍDEM, «Un testimoni dels Planii, plom de Carthago Nova, a l'illa de Menorca (Balears) a finals de la república romana», *Meloussa* 2, 1991, pàgs. 31-48.

Hi ha, per altra banda, un modest grup d'assentaments nous —més aviat els hauríem de catalogar com a instal·lacions— situats vora la mar, que cal relacionar amb les activitats pesqueres i del comerç marítim (Fig. 3). Són jaciments costaners d'escassa extensió en els quals possiblement hi havia magatzems, a prop de ports naturals on podien fondejar els vaixells o platges on aquests es podien tirar a terra:

- Ses Fontanelles (Algaiarens, Ciutadella), amb un possible forn de ceràmica de cronologia indeterminada i restes d'àmfores i vaixella del segle I dC.
- Son Bou (Alaior), amb una construcció de planta rectangular amb sòl de *signinum* que es pot datar per la presència de petits fragments d'àmfores laietanes, que formen part del mateix *signinum*, entre el segle I i II dC, relacionat amb un possible far del segle II.¹³
- Sant Adeodat (es Migjorn), vora la platja homònima, amb vaixella del segle I dC.
- Son Saura, també vora la platja homònima, i amb restes de fonaments d'un edifici de cronologia indeterminada i ceràmiques del segle I dC.
- Ses Salines Noves (es Mercadal), possible instal·lació portuària amb restes d'una construcció de cronologia indeterminada i molts fragments de *tegulae* que potser són del Baix Imperi, però caldria excavar abans d'estar-ne segurs.
- S'Embarcador de Salairó (es Mercadal), vora la platja homònima, amb els fonaments d'una construcció rectangular i d'una possible torre adossada, gairebé quadrada. La seva utilització s'ha datat entre l'any 50 i el 150 dC. És l'únic d'aquests jaciments que ha estat excavat, i encara que resta pendent la publicació definitiva dels resultats, podem avançar-ne algunes dades.¹⁴

Les estructures de s'Embarcador de Salairó semblen pertànyer a una mena de magatzem de productes comercials que també fou utilitzat com a residència temporal. El registre arqueològic recuperat l'integren moltes restes òssies de mamífers domèstics i closques de mol·luscs marins que evidencien la dieta dels seus ocupants, a més de restes de materials de construcció: *tegulae*, *imbrices*, *signinum*, calç..., i àmfores PE-25, Dressel 2-4 laietanes, sigil·lada sud-gàl·lica i hispànica antiga, sigil·lada clara A antiga i diverses formes de ceràmica comuna i de cuina d'origen africà, a més de claus de ferro i de bronze i dues monedes que perfilen molt bé la cronologia assignada al jaciment: un *dupondius* molt gastat de Domicià i un sexterci amb poc desgast d'Adrià, del 117 dC. És excepcional el registre d'un dipòsit de plaques de marbre —*crustae*—, procedents de diverses pedreres de Paros, Eubea, Marmara, Affyon, etc., tot un programa ornamental de construcció que fou abandonat en un lloc molt senzill i pobre del nord de Menorca cap a la meitat del segle II (Fig. 4).

No ens podem aturar aquí fent una anàlisi més completa d'aquest interessant jaciment. Ens interessa més destacar com aquest i els altres jaciments costaners esmentats

¹³ Els fragments d'àmfores laietanes al formigó del paviment és una observació personal. L'excavació no aportà informació cronològica d'aquesta estructura i la del far només un fragment de ceràmica de principis del segle II dC. Vid. ORFILA, M.; TUSET, F. «La basílica paleocristiana de Son Bou (Menorca)», *Les Illes Balears en temps cristians fins als Àrabs*, Institut Menorquí d'Estudis, Maó 1988, pàg. 22; ORFILA PONS, M. «Arqueologia romana», pàg. 245.

¹⁴ NICOLÁS, J. C. DE; PONS, M. «Excavacions al jaciment romà imperial de s'Embarcador (Salairó, Es Mercadal)», *Revista de Menorca* III, 1990, pàgs. 355-359; NICOLÁS, J. C. DE. *El magatzem i el dipòsit de marbres de S'Embarcador (Salairó, Es Mercadal)*, informe inèdit dipositat a l'Ajuntament des Mercadal i a l'Institut Menorquí d'Estudis.

responen a una vella necessitat: l'abastament als pobladors rurals dels productes que arriben via marítima, en aquest cas d'arreu de l'Imperi, probablement fora del control ebusità, i que es manifesta per la mateixa presència d'aquests objectes: vaixel·la, envasos i altres productes més sumptuaris que es troben en els assentaments i per una nova solució, almenys aparentment, en relació amb la descàrrega i l'emmagatzematge dels productes vora la mar.

Un cas diferent, i ben interessant, és el de Sanitja, jaciment situat al port natural homònim, que tot haver estat citat per Plini amb el nom de *Sanisera*, juntament amb *Iamo* (Ciutadella) i *Mago* (Maó), quan parla de les poblacions —*civitates*— de la balear menor; sembla que no arribà a tenir als primers segles de l'Imperi l'entitat suficient per ser considerat una ciutat, sinó més aviat una instal·lació portuària amb un destacament militar, com han posat de manifest les darreres excavacions que han tret a la llum els fonaments d'una petita caserna que funcionà en època republicana, d'ençà la conquesta romana. S'ha de tenir present que Plini escriu al segle I dC quan Sanitja és un jaciment d'escassa importància, només documentat per la troballa de ceràmiques superficials, mentre que les escasses estructures arquitectòniques fins ara excavades pertanyen a una petita factoria industrial molt tardana i a una necròpolis paleocristiana possiblement vinculada a una església, i la major part de les abundants restes de cultura material que s'observen en superfície són del Baix Imperi o, fins i tot, molt posteriors. S'ha de dir que la menció pliniana de Sanitja és única, mentre els nuclis urbans de Maó i Ciutadella són citats per Pomponi Mela al segle I dC, per Claudi Ptolomeu al segle II, per Hipòlit al segle III i, encara, per Sever, al segle V, que, ben curiosament, en descriure l'illa no parla de Sanitja en moments en què el port i el proper assentament sembla que enregistren una activitat més intensa.¹⁵

3. LA INFORMACIÓ QUE PROPORCIONA L'ARQUEOLOGIA SUBMARINA

Els comentaris precedents sobre la modesta infraestructura «portuària» s'han de lligar amb el paper que sens dubte farien els ports principals de *Mago*, *Iamo* i *Sanisera*, però l'espai disponible no ens permet entrar en aquesta qüestió sobre la qual no hi ha gaire informació i que, a més, s'analitza en el decurs d'un projecte d'investigació que estudia el potencial d'informació de l'arqueologia submarina per a la història de Menorca, que es troba ja en fase molt avançada.¹⁶

Una vegada més el llibre de Raimondo Zucca ens estalvia de citar les troballes més antigues en relació amb l'arqueologia submarina menorquina i les rutes del comerç, així com la bibliografia relativa.¹⁷ Aportarem algunes novetats basades en l'estudi en curs abans esmentat.

L'anomenat «fondejador» de Calascoves (Alaior) és encara una de les fonts principals. Consideram gairebé solucionada la discussió plantejada sobre la possibilitat que es produís un o dos accidents marítics que aportessin als sediments de la cala càrregues

¹⁵ Vid. ASOCIACIÓN SANITJA. «La ciudad portuaria romana de Sanisera (Menorca)», *Revista de Arqueología* 185, 1996, pàgs. 36-43. La bibliografia anterior relativa al jaciment, amb comentaris gens concloents sobre el presumpte assentament urbà citat per Plini, a ORFILA PONS, M. «Arqueologia romana», pàgs. 239-241; ZUCCA, R. *Insulae Baliares*, pàgs. 157-158 i GARCÍA RIAZA, E.; SÁNCHEZ LEÓN, M^a. L. *Municipalización*, pàg. 143.

¹⁶ NICOLÁS, J. C. DE; PONS MACHADO, O. *Aportació de l'arqueologia submarina a la Història de Menorca (segles IV aC-VII dC)*, informe inèdit dipositat a l'Ajuntament de Ciutadella i a l'Institut Menorquí d'Estudis.

¹⁷ ZUCCA, R. *Insulae Baliares*, pàgs. 177-178.

coetànies o que, simplement, tot el que s'ha recuperat i el que encara hi resta sigui producte, exclusivament, dels múltiples «accidents» que poden succeir a un ancoratge. Després d'una revisió de tots els materials significatius recuperats al jaciment en les diverses campanyes d'excavació —devers 5.000 ítems— els resultats que tenim, encara provisionals, aporten un quadre cronològic i geogràfic espectacular que permet pensar en l'ensorrament d'un o dos vaixells (segles IV i III-II aC) dels quals s'extrauria part de la càrrega, a causa de l'escassa profunditat de la cala (de 4 a 6 m). Aquests vaixells serien mercants púnics, ja que el 75% de la totalitat del material extret de la cala és punicoebusità, mentre que la resta és de procedència molt variada. En qualsevol cas sembla provada una molt menor freqüentació del fondejador durant l'Alt Imperi (3,2% dels ítems) i encara menor durant el Baix Imperi (0,4%) (Fig. 5).

Per altra banda, l'anàlisi global de les dades obtingudes fins ara sobre els 22 derelictes o probables derelictes documentats a les costes de Menorca ens diu que gairebé la meitat (10) es poden datar entre el canvi d'era i el 150 dC. S'ha de dir, en qualsevol cas, que la informació de què es disposa d'alguns jaciments submarins és acceptable, mentre que d'altres és molt deficitària. El mateix passa amb els ports i fondejadors. Dels deu ancoratges —inclosos els ports de *Mago*, *Iamo* i *Sanisera*— que han aportat materials datats entre el segle III aC i el segle VII dC, n'hi ha vuit que funcionen entre el segle I i el segle II dC, mentre que la freqüència baixa lleugerament cap al Baix Imperi (Fig. 6 i 7).

Només destacarem aquí algunes qüestions sobre l'origen dels vaixells ensorrats a la costa menorquina i els productes que es troben tant als ancoratges com als hàbitats de l'interior de l'illa.

Quan el comerç romà engoleix el punicoebusità, segueixen arribant amb regularitat a les costes i als assentaments rurals els productes de terrisseria i els vins que vénen primerament d'Itàlia i, des de poc abans del canvi d'era, de la Tarraconense. És el cas documentat pels derelictes d'Addaia (es Mercadal) amb àmfors Dressel 1A tardanes i 1C, o de Cala Avellana (Maó), amb àmfors Dressel 2-4 de la costa catalana o del litoral valencià.

Pel que respecta a l'oli, l'altre producte bàsic, sembla clar que els pagesos menorquins veuen passar els vaixells que sortint de les voreres del *Baetis* passen per les costes de l'illa i, creuant l'estret de Bonifacio, arriben a Roma, vaixells que estan ben representats entre els ensorrats, com els de Cap d'en Font (Sant Lluís), Cala en Forcat (Ciutadella) i els Maresos de Ferragut (es Mercadal). El primer, de la primera meitat del segle I dC, portava també lingots de plom amb la marca d'Agripa i l'últim, encara inèdit, està molt ben datat per un tresoret de denaris encunyats entre el 170 i el 180 dC (Fig. 8). Aquests vaixells només deixen a les Illes una petita mostra de les àmfors Dressel-20 que transporten. Almenys, als assentaments rurals menorquins està gairebé més ben representat l'oli sud-itàlic de la *Puglia* que el de la «campiña» de Còrdova i Sevilla.¹⁸

A més de l'oli i el vi, cal esmentar un altre producte de gran interès que també circula intensament per la Mediterrània: el plom. A Menorca trobem documentat el plom procedent de la Bètica a finals de la República a l'assentament rural de na Salada de s'Hort

¹⁸ NICOLÁS, J. C. DE. «Epigrafía anforaria en Menorca», *Revista de Menorca* LXX/1, 1979, pàgs. 5-80; ÍDEM, «Vi de la Laietània i vi de la Campània a Menorca (illes Balears)», *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Actes del I Col·loqui d'arqueologia romana, Barcelona 1987, pàgs. 237-245; CORSI-SCIALLANO, M.; LIOU, B. «Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4», *Archaeonautica* 5, 1985, pàg. 158; JUAN BENEJAM, G.; PONS MACHADO, O. «Le commerce de l'huile à Minorque, dans l'Antiquité», *L'Africa romana. Atti dell'XI convegno di studio*, Cartagine 1994, KHANOUSSI, M.; RUGGERI, P.; VISMARA, C. a cura di, Sàsser 1996, pàgs. 629-641.

(Algaiarens, Ciutadella) i, a principis de l'Imperi, als vaixells ensorrats as Cap d'en Font, on es recuperà un lingot amb la marca d'Agripa, i a s'illa de l'Aire (ambdós a la costa del terme de Sant Lluís).¹⁹

Relacionar la cronologia de pecis i ports o ancoratges amb els assentaments de l'interior que mostren presència romana no és tasca fàcil i, sobretot, quan manca informació bàsica per apreciar el nivell d'intensitat d'aquesta presència. Per altra banda, la informació existent sobre la utilització dels ports de Maó, Ciutadella i Sanitja és absolutament magre. De tota manera és evident que els anys de pau i desenvolupament econòmic que es respiren a la Mediterrània, totalment controlada pels romans, es veuen reflectits a la costa menorquina pels ancoratges i el registre d'accidents marítims. La posició estratègica de l'illa té alguna cosa a veure en tot això i les miques d'aquest tràfic comercial es noten als assentaments rurals tot i que no es desenvolupen els programes d'explotació territorial que funcionen arreu.

L'escassa rendibilitat agrícola del camp illenc, opinió que contradiu el comentari d'Estrabó²⁰ sobre la fertilitat de les illes Gymnèsies, sembla que no atraurà els interessos de les classes socials privilegiades, que, d'altra part, és evident que s'aprofiten de les possibilitats que brinda la ramaderia, el principal entre els escassos recursos per a l'intercanvi comercial i la supervivència. La mostra de productes de comerç d'arreu de l'Imperi en el camp de Menorca, pendent encara d'un recompte i una valoració més fiable, només es pot explicar per l'obtenció d'uns excedents que provenen de la ramaderia i que permetrà a les elits locals de *Mago* i *Iamo* de progressar econòmicament, jurídicament i socialment segons les normes romanes.

¹⁹ NICOLÁS, J. C. DE. «Un testimoni dels *Planii*, plom de Carthago Nova, a l'illa de Menorca (Balears) a finals de la república romana», *Meloussa* 2, 1991, pàg. 31-48; RODÀ, I.; NICOLÁS, J. C. DE, *XII Congrés Internacional d'Epigrafia Grega i Llatina*, Barcelona 2002, en premsa.

²⁰ Str. III, 5, 1.

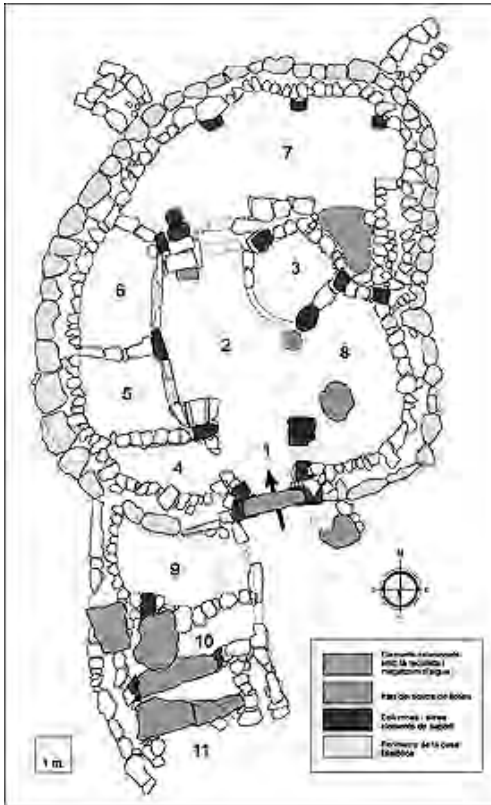

Fig. 1. Casa talaiòtica de Biniparratx Petit, traslladada als jardins de l'aeroport de Menorca. Fou abandonada poc després del canvi d'era.

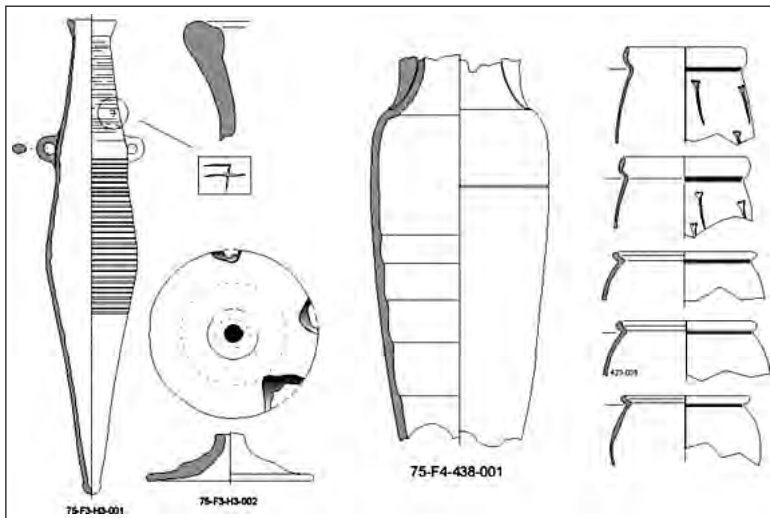

Fig. 2. Àmfora PE-18, àmfora Dressel 1C i gots de parets fines, algunes de les ceràmiques que permeten documentar la utilització tardana i l'abandó de la casa 1 de Biniparratx Petit (Sant Lluís) i el seu abandó a principis del segle I dC.

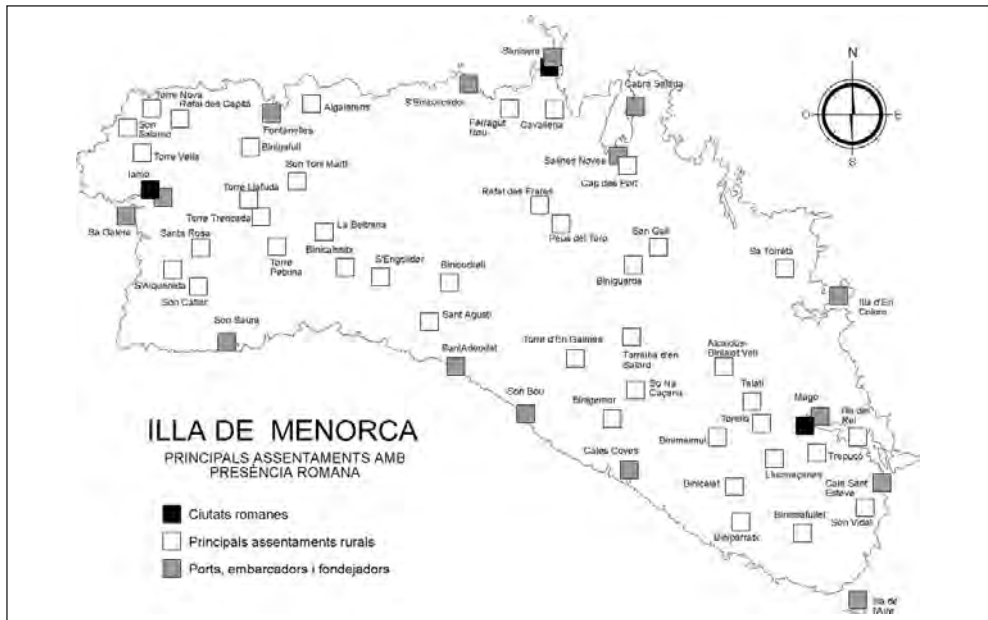

Fig. 3. Localització dels principals assentaments rurals amb reocupacions romanes en època republicana i altimperial, i de les principals «instal·lacions» costaneres i fondejadors.

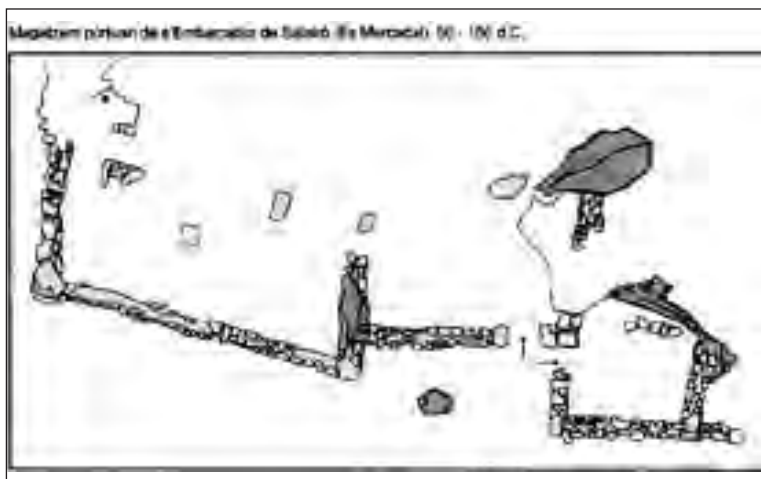

Fig. 4. Planta dels fonaments de la construcció de Salairó, en ús entre el 50 i el 150 dC, vora la platja de s'Embarcador, un antic portet actualment omplert de sorra.

Capítol/any	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852	1853
Sous	6.170	4.970	5.250	5.220	5.425	5.345	5.699	6.310
Despeses escriptori	0	720	720	720	1120	920	940	1.800
P. Seguretat	100	100	100	100	100	1100	70	80
P. Urbana	520	520	200	2000	400	400	200	200
I. Pública	4.123	4.123	4.123	7.616	3.923	3.923	4.741	5.743
C. Pública	300	200	200	200	200	804	1.132	1.132
Beneficència	100	0	0	5.480	4.000	0	6.219	0
Obres Públiques	400	400	400	400	6.500	3.400	1.350	2.000
Càrregues	13.812	8.492	5.543	5.543	5.543	6.064	7.069	6.956
Imprevists	2.000	2.000	2.000	1.200	1.000	1.500	1.300	2.000
Diputació	4.891	0	0	0	0	0	0	0
Totals reials	32.416	21.525	18.536	28.479	28.211	23.456	28.720	26.221

Fig. 5. Cronologia i procedència dels objectes recuperats en el fondejador de Calascoves.

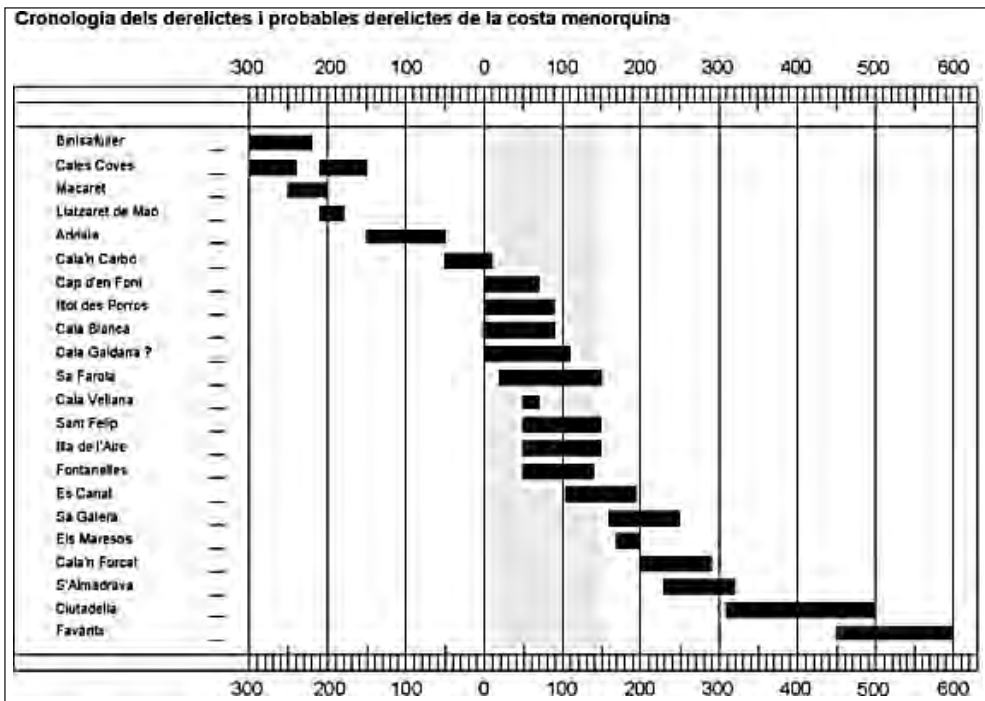

Fig. 6. Cronologia dels derelictes i probables derelictes de la costa menorquina.

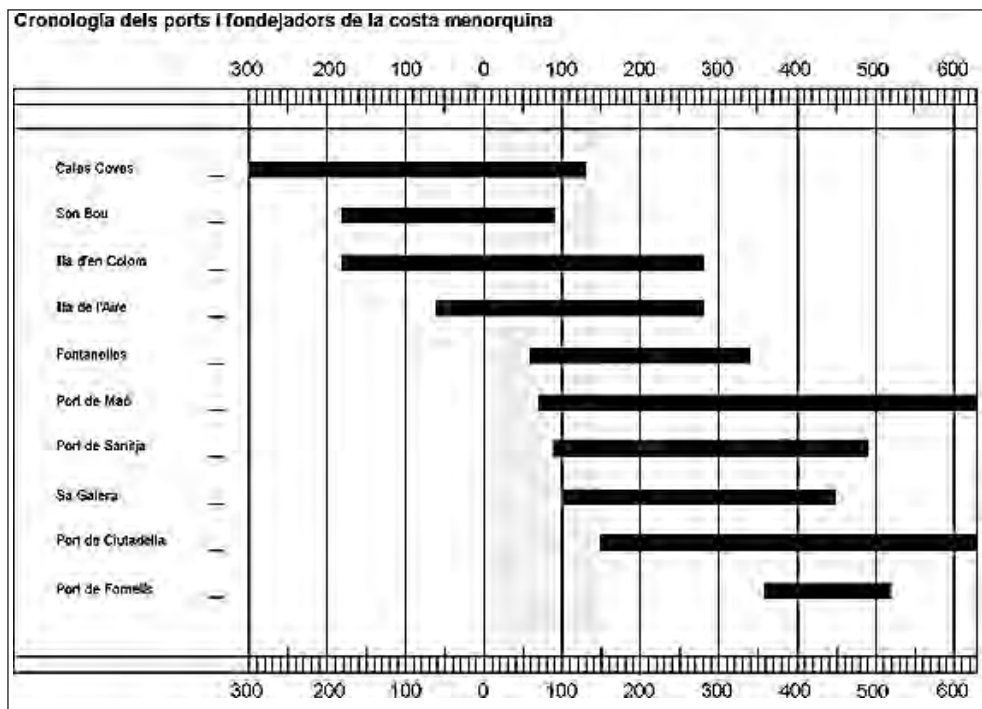

Fig. 7. Cronologia dels ports i fondejadors de la costa menorquina.

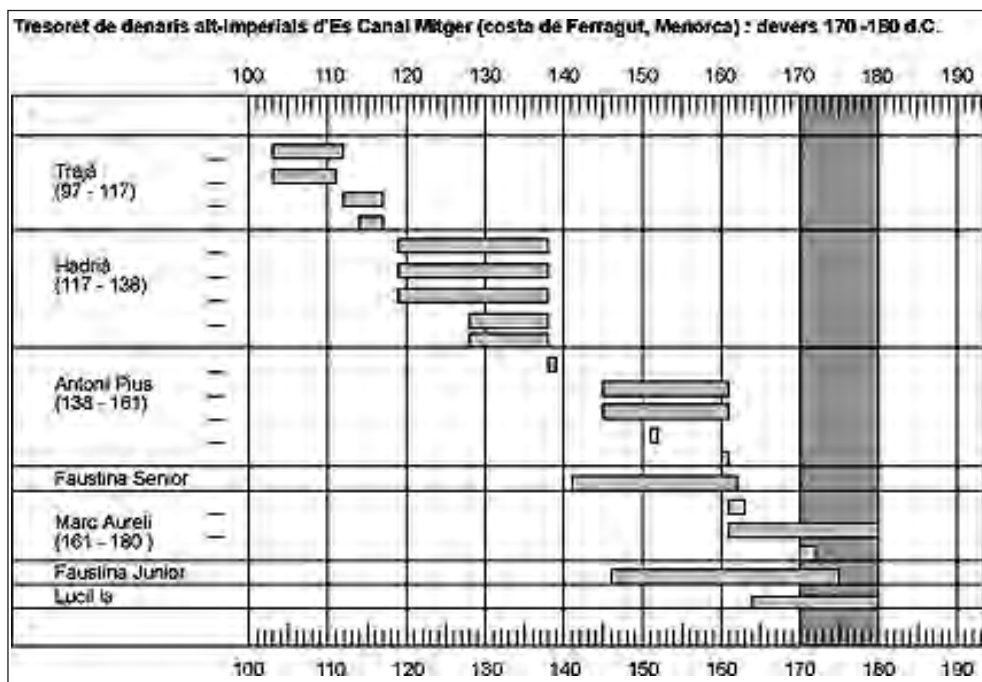

Fig. 8. Cronologia del tresoret de denaris del probable peci dels Maresos (es Mercadal): 170-180 d.C.